

Külföldiek és magyarországi nemzetiségek a 48-as honvédseregben¹

Időnként elfeledkezünk arról, hogy az 1848/49-es szabadságharc nem csak a magyarok szabadságharca volt, hanem azt a magyarországi nemzetiségek jelentős része is magáénak tartotta. Tágabb aspektusból tekintve pedig külön büszkének kell lennünk arra, hogy szabadságharcunk nem csak saját nemzeti céljainkért folyt, hanem szervesen illeszkedett az akkori európai fejlődés fő irányvonalába.

Az 1848-as szabadságharc honvéd seregének kötelékében két lengyel légió, egy bécsi légió, egy olasz légió, valamint egy német légió küzdött. A kor európai polgára előtt nyilvánvaló volt tehát, hogy az a forradalmi hullám, amely Nyugat-Európában már a polgári hatalom kiteljesedését jelenti, Kelet-Európában a még fennálló feudalizmus bástyáit döntögeti. Ez volt a különbség. De Európa polgára számára az is világos volt, hogy a dolgok összefüggnek. Azok a nemzetek, amelyek önálló nemzetállamot akartak létrehozni – mint az olaszok, a németek, a lengyelek és a magyarok – felismerték, hogy mozgalmuk összefügg egymással, egymást erősíti, saját céljait egységben érhetik el.

Ennek megnyilvánulása volt, hogy amikor 1848 őszén, Magyarországon elkezdődött a fegyveres küzdelem, de már azt megelőzően is, Galíciából és a Porosz-Lengyelországból a lengyelek tömegesen szöktek Magyarországra. Ők a magyar szabadságharctól azt várták, hogy ha Magyarország független lesz, Ausztria kiszorul Lengyelország általa megszállt területéről, s elindíthatják a lengyel egységmozgalmat. Ugyanígy voltak az olaszok, akiknél az egységes Itália megteremtése ugyancsak Ausztria vereségét feltételezte.

De, hogy kerültek ide olaszok? Monarchiában éltünk, s a Monarchiának voltak észak-olaszországi tartományai, innen is soroztak katonákat. A hagyományos megoldás szerint a magyar huszárok nem itthon, hanem Prágában állomásoztak, hogy ha a cselákoknak esetleg valami kifogásuk van a Habsburg uralmi rendszer ellen, akkor kardlappal jobb belátásra bírják őket. Az olasz katonák zöme pedig itt volt Magyarországon, gondolván, úgy sem értik egymás nyelvét, ha majd a pesti diákság macskazenét ad Léderer tábornoknak Budán, az olasz bajnott rendet csinál. A nemzeti eszmének a tömegekbe való hatolása okozza, hogy 1848/49-ben ez a rendszer igazából már nem működött. A három Magyarországon állomásozó olasz ezred legénysége fraternizál a magyarokkal, ahol az értelmiség általában két-három nyelvet beszélt, s e között, mint a művelt nyugati világ nyelve, az olasz is ott volt. El tudták tehát magyarul, hogy mit akarnak forradalmukkal a magyarok. S amikor 1848 őszén bekövetkezett Ausztria és Magyarország szakítása, ezektől az olasz csapatoktól két teljes zászlóalj katona átvált a magyarok oldalára. Hiszen Észak-Olaszországban is szabadságháború folyt az osztrákok ellen, tehát aki a magyarokkal szövetségben Ausztria ellen harcol, az olasz szabadság ügyét mozdítja előre. A lengyeleknél és az olaszoknál ez tehát kézenfekvő volt, de mit kerestek itt a németek és az osztrákok? Németország egyesítése is napirenden volt. A német egység demokratikus hívei, a kis német egység, tehát a Poroszország által megvalósítandó egységes Németország hívei azt mondták, hogy nem jó lenne, ha Ausztria egyesítené a maga elmaradott abszolutisztikus bürokratikus rendszere alapján Németországot. Ezért ebből a német egységből a Habsburgokat ki kell hagyni. Leningen tábornok aradi vértanú naplójában erről például így ír Bécs ostroma idején feleségéhez intézett levelében: „... most itt dől el a sorsa az én kedves Németországomnak. Remélem, hogy Ármin fiam már a szabad, egységes német állam polgára lesz”. Tehát a német egységmozgalomban volt egy olyan szárny, amelyik kimondottan a *Habsburgok ellenében*, a velük szemben folytatott harcban képzelte el a cél megvalósítását, s hol lehetett küzdeni ellenük, Magyarországon! Ez magyarul többek közt, hogy a németországi és a bécsi forradalmak menekültjei, akik szép számmal kerültek Magyarországra, 1848 őszén megalakították a bécsi, és a német légiót. Ezek tehát azok a nemzetközi összefüggések, amelyek alapján, 1849 tavaszán joggal jelenhettek meg olyan hangzatos magyar hadparancsok, mint például Görgey tábornoké, mi szerint: „ezen harc nem csak Magyarország harca, ez a világszabadság harca a bitór zsarnokság ellen”.

¹ Elhangzott a XXVI. Honismereti Akadémián, Karcagon, 1998. június 30-án (Szerk.)

A magyar szabadságharcnak ez a nemzetközi vonatkozása nyilvánul meg, ha végignézzük az aradi tizenhárom tábornokot. Leningen német, Poeltenberg osztrák, Aulich és Láhner magyarországi német, Damjanich szerb, Knezhich horvát származású volt, Kiss Ernőt és Lázár Vilmost a magyarországi örmények tartják a magukénak. Ehhez hozzátehetjük azt a jelentést, amit Windischgrätz tábornok 1849. januárjában írt, Pest-Buda elfoglalásakor, hogy a fogságba esett honvédek közül minden harmadik, ha tud magyarul beszélni, többségük a „nemzetközi forradalmi söpredék”-hez tartozik – főleg lengyelek, akik ezeit Európában mindenütt benne voltak a forradalmakban –, illetve magyarországi nemzetiségi.

Ez utóbbi magyarizációt igényel. Hogy kerültek a magyar honvédseregbe magyarországi nemzetiségek? Azt tanultuk az iskolában, a magyar szabadságharc egyik legnagyobb hibája az volt, hogy nem tudta megtalálni az utat a nemzetiségekhez, jogos követeléseiket nem voltunk hajlandók elfogadni, magunk ellen fordítottuk őket. Ha azonban megnézzük a különböző hazai nemzetiségeket, akkor kiderül, hogy a szabadságharc ellen egyértelműen csak azok foglaltak állást, akik eljutottak az elszakadás, vagy a Habsburg birodalmon belüli önálló államalapítás gondolatához. Ilyenek voltak első sorban a szerbek és a horvátok, és többé-kevésbé a románok. A szlovákság 1848-49-ben erőteljesen megosztott volt, nagyobb részük a magyar szabadságharcot támogatta. Aztán ott vannak a kisebb nemzetiségek. A Szabadka környéki bunyevácok még a múlt század végén is dalolták, hogy Kossuth katonája voltam, és hogy vertem a szerbeket, stb. És valóban, a bácskai bunyevácok adták a szabadságharc egyik legjobb alakulatát, a 34. (zombori) honvédszászlóaljat, vagy ott voltak például a „kárpátukránok”. 1849 nyarán a Kazinczy-hadosztály Munkács, Ungvár, Beregszász környékén, csaknem kétharmad részben ruszinokból állt. A magyar hadügy-minisztérium a cári intervenció után félt is a ruszinok átállásától, de azok – akárcsak a Rákóczi-szabadságharc idején – végig kitartottak a szabadságharc ügye mellett. És ott vannak a kisebb népcsoportok, például a zsidók, akikről elterjedt, hogy állítólag 20 ezer katonát adtak a magyar szabadságharcnak. Ezt egyszer valaki kitalálta, de nem igaz, nem adtak ők 20 ezret, hanem 5-6 ezret. Am népességszámukhoz viszonyítva ez is kiugró arányszám, mellyel a magyarokat is megelőzik!

Ebben a kérdésben a legtöbb gond a jelenlegi szlovák történetírással van. Szlovákia szeretné a múltját kialakítani, mert egyszer már megírta, amikor Cseh-szlovákiához kerültek, aztán, most amikor végre önálló államuk lett, újra „ki kellett alakítaniuk” a múltjukat. A szlovák kormány ezelőtt pár hónappal tette a szlovák hadsereg hivatalos ünnepnapjává azt az 1848 szeptember 22-ét, amikor Stur és Hurban párszáz cseh egyetemistával – vasúti félárú igazolványt kapva, osztrák segédlettel, meg osztrák puskákkal ellátva – beutaztak Morvaország felől Felső-Magyarországra és Brezovánál „győzelmet arattak”. Szegény megyei szolgabírák, amikor látták, hogy idegen csapat közeledik, összehívták a helyi szlovák nemzetőrséget, ám ezt Hurbán csapata „rettenetes kemény csatában”, — ami majdnem fél óráig tartott és egy ember meg is sebesült – szétverte.

A szlovákság 1848/49-ben megosztott volt, és szinte megyénként változott a helyzet. Árva megyében például, amikor meghallották Stur és Hurban betörését, elővették a kisbaltát, mert a nemzetőrség azzal volt fölszerelve, s kivonultak ellenük. Liptó megyében nem, ott üdvözölték őket, Sárosban szintén, mert ott is magyarellenes hangulat volt. De már Gömörben az történt, hogy amikor 1849 februárjában a háromszáz főre növekedett szlovák légió megjelent Murányváraljánál, a szlovákokból álló gömöri nemzetőrség, úgy szétverte, hogy többé össze sem lehetett őket szedni.

Az 1848/49-es magyar honvédseregben, körülbelül 25-30 ezer szlovák katona harcolt. Kérdés, hogy kerültek oda? Több szlovák történész azt állítja, hogy a magyarok erőszakkal sorozták be őket a hadseregbe. Ezzel szemben az az igazság, hogy ezekből a szlovák legényekből olyan honvédszászlóaljok jöttek létre, amelyek kitüntették magukat a szabadságharcban és nagyon jól harcoltak. Igaz, nagyrészt magyar tisztjeik voltak. De nem voltak buták a szlovák emberek, nagyon jól tudták, hogy a jobbágság eltörlését a magyar forradalomnak köszönhették, s olyan vidékeken, ahol a fölszabadítás egyúttal földtulajdonossá tette a szlovák parasztokat is, különös lelkesedéssel tekintettek a magyar forradalomra. Azt a közös haza ügyének tekintették. Prédikálhattak akármit is evangélikus

lelkészek – a római katolikus papok általában „magyar-pártiak” voltak – a szlovákok tömegesen mentek el szolgálni a honvédseregbe.

Ám vannak ennél cifrább dolgok is. A '48-as honvédsereg nemcsak toborzottakból, nemcsak újonnan felállított alakulatokból állt. 1848 őszén a császári királyi hadseregből mintegy 30 ezer katona csatlakozott a szabadságharchoz. Például a 2. (Sándor) gyalogezred, mely 2/3 részben Trencsén, Nyitra, Pozsony megyei szlovákokból állt. Az ezred 1848. október 18-án Verbászon a szerb felkelők ellen küzdve megkapta Bécsből az október 3-i kiáltványt, miszerint Magyarországon lázadás van, Kossuth és kormánya lázadó, és a császári királyi csapatoknak vissza kell térnie a császár hűségére. Ugyanakkor azonban megkapták a magyar kormány, az Országos Honvédelmi Bizottmány felszólítását is, hogy tegyék le a fekete-sárga zászlót és tűzzék ki helyette a magyart. Az ezrednek tehát el kellett döntenie, hogy mit tegyen. A császári érzelmű tisztek távoztak, a szlovák katonák pedig maradtak. Magyar oldalra állva végigharcolták a szabadságharcot. Sok példát el lehetne még mondani – például azt, hogy a „haza hívó szavára” 1848 őszén hazaszökött császári-királyi huszár-vezérek katonáinak egy része is szlovák volt – de a lényeg, hogy a szlovák lakosság nagyobb része magyarpárti, vagy legalábbis forradalompárti volt. Igaz, voltak vidékek, ahol a szlovák propaganda, amely elsősorban nemzetiségi jelszavakkal próbált operálni, hogy a magyarok elnyomó, stb., sikerre vezetett. Ám ez csak a szlovákság kisebb részénél talált meghallgatásra.

Többé-kevésbé így vagyunk a románokkal is. Az erdélyi románság 1848 októberében, a polgárháború kitörésekor és utána is jó ideig a papjaira, illetve nemzeti jelszavakat hangoztató jurátus ifjúságra hallgatott. Ez utóbbiak a mi márciusi ifjainkhoz voltak hasonlóak. Avram Iancu és társai, fiatal ügyvédek, a marosvásárhelyi királyi tábla tagjai, nemzetüknek éppen olyan jót akarnak, amit a mi Petőfink, Vasvárinck, a románságot akarták fölemelni. Csak hát ennek a fiatal huszonéves generációnak semmiféle politikai tapasztalata nem volt. Nem tudták, hogy a román nemzeti célokat nem lehet megvalósítani egy reakciós szövetségben, Bécs szövetségében, aminthogy ez a szabadságharc után be is bizonyosodott. A románok semmit nem kaptak abból amit akartak. A nemzeti mozgalom vezetőinek másik szárnyát a Saguna nagyszebeni görögkeleti püspök által vezetett egyháziak, ortodox papok és hivatalnokok képezték. Ők többnyire eleve Habsburg-pártiak voltak, akiknek eddigi kiváltságait a magyar forradalom győzelme nyomán kialakuló polgári társadalmi rend fenyegette. Vezetőiknek sikerült úgy megbolodítaniuk a románságot, hogy 1848 őszén Alsó-Fehér vármegye, a Mezőség, a Partium és Hunyad megye elszórt magyar településeiben kb. 10 ezer lakost irtottak ki. (Erre Puchner császári tábornok adott „felhatalmazást”, aki a román felkelőkre bízta október 18-án a magyar nemzetőrség lefegyverzését.) Nem a magyarok öltek tehát le 40 ezer román Erdélyben, ahogy a román sajtó manapság emlegeti, hanem a románok – a polgárháború egész ideje alatt összesen mindtegy - 15 ezer magyart. Ezt nem a „történelmi bűnök” felhánytorgatására mondom, mert ezen már túl kéne lennünk, de miután román részről ma új vádként hangzik el, és Kolozsvárt Funar úrék fölavatták a 40 ezer román áldozat emlékművét, tartozunk ennyivel a történelmi igazságnak. A szabadságharc után a császáriak felmérést végeztek, hogy úgymond a magyar atrocitásoknak mennyi volt az áldozata. És ennek során mintegy 2500 polgárháborús román áldozatot mutattak ki. (Ennek persze többszöröse volt a harcokban elesettek száma – de hát az más „tészta”.) Jóllehet a románok szövetségeik voltak, és a magyar forradalom bűneit kellett felsorolni. Az erdélyi románság tehát ellenünk fordult. Ám másként viselkedtek a dél-magyarországiak. A Békés, Csanád, Bihar, Szatmár megyében kisebbségben élők. Belőlük honvéd zászlóaljok álltak föl, mint például a 27., 29. és 55. -, s ott harcoltak Bem seregében, vagy a Délvidéken, vagy Zaránd megyében az Erdélyi-Érchegység román felkelőivel szemben. Aztán jött a fordulat: 1849 tavaszán, Bem felszabadítja Erdélyt, és Észak-Erdélyben, meg Erdély más román lakta vidékén is megindítja a toborzást, s közben a román nemzetiségi mozgalomban – és mozgalomból – is megfigyelhető a kijózanodás. Erdélyben több ezer román nemzetiségű katona állt a honvédseregbe, akiknek száma a már korábban ott szolgálókkal együtt eléri a 20 ezer főt. Ellentétben azonban a szlovákokkal, akikben a magyar hadvezetés megbízott, ők magyar legénységű zászlóaljokhoz kerültek. Így például Komárom várába, ahol különböző alakulatokhoz osztották be őket. Ami nem zárja ki azt, hogy még a román népköltészetben is vannak bizonyos Szilágyságban gyűjtött dalok, pld. „Kossuth katonája voltam”, amiket az 1880-as, 1890-es években, a múlt század végén még énekeltek.

Mindezek alapján azt kell mondani, hogy az a kép, miszerint Magyarország nemzetiségei '48-49-ben egyértelműen magyarellenes irányba fordultak, nem fedi a valóságot. A honvéd hadseregben legalább 25 ezer szlovák, 20 ezer román, mellettük több ezer német és más anyanyelvű katona szolgált. A németekkel kapcsolatban egy kicsit romantikusan azt az anekdotát szoktuk idézni, hogy '48 decemberében egy dunántúli sváb faluba bemegy egy császári lovas őrző, s megszólítja az első embert, hogy hát Gut gesint, jó szellemű-e itt a lakosság? Mire a szegény parasztember ránéz, s azt mondja: itt mindenki rendes, csak a bíró swarcgelb. A hazai németiség soha nem lépett föl az önálló államalkotás igényével Magyarországon. A Habsburg birodalom idején a magyarországi németek kiváltságokat élveztek – Erdélyben a törvényt is –, mindez azonban nem jelentette azt, hogy a németek ne ennek a haza polgárainak érezték volna magukat. Ott voltak például a szepességi szászok, akik Rákóczi hadseregét látták el ágyúkkal, puskákkal, lőszerrel. A magyarországi németek 1848-49-ben – az erdélyi szászokat leszámítva – ugyanígy viselkedtek. A honvédsereg műszaki tisztjeinek többsége, a Kornidesz őrnagy vezette szepességi vadászszázalaj és a 19. (lőcsei), honvédszázalaj legénysége például a szepességi cipszerek köréből került ki. Kivétel az erdélyi szászság. Ők ugyan élen jártak a polgári fejlődésében, de a magyar forradalom érdekeiket támadta. A polgári átalakulással a szász városok megszűntek az addig fennhatóságuk alá tartozó román és magyar jobbágyfalvak urai lenni. Ők a Habsburgoknak mindig kedvenc gyermekei voltak, és az erdélyi szászság bizony keményen szembe fordult a magyar szabadságharcral, de ez volt a németiségnek az egyetlen ága Magyarországon, amely ellenünk fordult. A magyarországi svábokra azt szokták mondani, józan, értelmes, dolgos emberek, akik a politikával nem szoktak foglalkozni. Bizonyára van is ebben valami. De amikor ezeket a nyugodt, megfontolt embereket 1848 nyarán, a Délvidéken elérte a szerb támadás, amely nem tett különbséget magyar és sváb között, hiszen akkor már működött a délszláv ideológia, és ugyanúgy folytak az etnikai tisztogatások mint most, 150 év múlva, ők sem maradhattak tétlenek. 1848-49 „modern” Európájában már nem volt szokás, hogy a győztes katona ellenfele fejét levágja és azokból gúlákat rakjon. A Szerb Fejedelemségből jött „önkéntesek”, akik nálunk szították, támogatták a szerbek felkelését, ilyen dolgokat csináltak, s nem csak katona-ellenfelükkel, de a védtelen polgári lakossággal szemben is. Ezt a svábok a Délvidéken nem vették jó néven, úgyhogy bármilyen nyugodt és béketűrő nép volt is, bizony rákényszerültek, hogy a magyarokkal egy csatasorba álljanak. A 67. zászlalaj például bánági németekből állt, szintiszta német honvédszázalaj volt. Ők saját életüket, egzisztenciájukat védve is kerültek a magyar oldalra.

Érdekeséggként megemlíthetem még az örményeket. Náluk speciális okok is szerepet játszottak, amikor a szabadságharc oldalára álltak. A magyarországi örménységnek két központja volt ebben az időszakban, az erdélyi Szamosújvár és Erzsébetváros. Az örmények nagyobb része kereskedő és iparos lévén ekkor már szétrajzott az országban, tehát Újvidéktől Pest-Budáig mindenütt voltak kisebb-nagyobb örmény közösségek, és ezek általában mindenütt, már a reformkor idején is a magyar nemzeti mozgalom támogatóinak bizonyultak. Erdélyben – de máshol is – ebben bizonyára nem elhanyagolható tényező volt az is, hogy az erdélyi örmény kereskedők legnagyobb versenytársai a szászok voltak. (Akitet viszont Bécs preferált – olykor az örményekkel szemben is.) 1848/49-ben a magyarországi örmények nemcsak fiaikat küldték el a honvédseregbe, de anyagilag is jelentős áldozatokat hoztak annak – elsősorban az erdélyi magyar sereg – megteremtéséért.

Végül még egy dologról, a honvédsereg tisztikarának nemzetiségi összetételéről kell beszélnünk. Mert amennyire multinacionális volt ez a hadsereg legénységét illetően, ugyanolyan volt a tisztikarát tekintve is. Attól azonban – a nemzetiségek konkrét megoszlását tekintve – ugyancsak jelentős mértékben el is tért. Ennek az volt az oka, hogy a magyar honvédsereg tisztikarát, legalábbis a vezető tisztikarát, felsőbb vezetését a császári-királyi hadseregből ájtott aktív tisztet alkották. Elsősorban magyarok, de a magyarok mellett nagyon sok külföldi császári-királyi tiszt is idekerült, sokszor egyszerűen annak folytán, hogy olyan magyar ezrednél szolgált, amely 1848 októberében csatlakozott a magyar honvédsereghez. A magyarok mellett a legszámosabban a németek és osztrákok – hazaiak és külföldiek – voltak a tisztikarban. Őket a lengyel és olasz nemzetiségű tisztet követték súlyuk és arányuk szerint. Kisebb számban horvátok, csehek, szerbek is szolgáltak a honvédsereg tisztikarában. S még

kevesebben szlovákok, románok, valamint más magyarországi nemzetiségek fiai. Számukra a tisztí pálya szintén nyitva állt a honvédseregben.

A szabadságharc tisztikara tehát soknemzetiségű tisztikar volt, sokan nem tudtak magyarul. A szolgálati nyelv – már csak ezért is – többnyire a német volt. A magyar tábornokok többsége is ezt a nyelvet használta ezért, s annak következtében is, mivel a katonai kifejezéseket – melyeknek gyakran hiányzott a magyar megfelelője – e nyelven tanulta, s egzakt módon így tudta kifejezni magát. Mindez azonban nem jelentett problémát, hiszen „németül is lehetett” 1848/49-ben jó magyarnak lenni. Nem jelentette azt, hogy akár Görgey, akár Lenkei, akik a német nyelvet használták a szolgálatban, kevésbé lettek volna magyarok, mint azok a tiszték, akik egymás között magyarul leveleztek.

Mindent összevéve végül is azt kell mondanom, hogy 1848 hadseregére nemcsak azért lehetünk büszkéek, mert olyan hadsereg volt, mely ha háborút nem is, de legalább több hadjáratot meg tudott nyerni, hanem azért is, mert 1848–49-ünk szerves része volt az akkori európai mozgalomnak. S ez a hadsereg soknemzetiségű összetételében is megnyilvánult. Nem véletlen, hogy amikor 1851-ben Kossuth Amerikában lehetőséget kapott, hogy a kongresszus előtt nyilvánosan beszéljen, s elmondta, hogy miért harcoltak a magyarok '48-49-ben, akkor az amerikai sajtó sokáig arról cikkezett, hogy a koronás európai világban csak egyetlen nép van, melynek felfogása rokonítható az amerikaiak szabadságszerzetével, és ez a magyar.

Bona Gábor

1848–49 emléke a néphagyományban*

A pákozdi győzelem egyik nemzeti szimbólumunk. 1848. szeptember 29-én az Erdéllyel frissen egyesült Magyarország új fővárosától, Pest–Budától 50 km-re, a pákozdi és a sukorói dombokon, Batthyány Lajos miniszterelnök és Kossuth Lajos pénzügyminiszter szervezőmunkája eredményeként létrejött magyar nemzeti hadseregnek sikerült megállítani Jellasics támadó seregét.¹ A nemzetőrség és a honvédsereg sikeres szervezésében nagy szerep jutott az áprilisi törvényeknek, a jobbágyfelszabadítás kimondásának, amely a volt úrbéreseket tömegeit állí-totta a szabadságharc zászlói alá.²

A jobbágyfelszabadítás emléke

A magyar parasztságnak az 1848-as forradalomhoz való viszonyát a jobbágyfelszabadítás ténye határozta meg.³ Fejér megye falvaiban, ahol az 1848-as hagyományokat több mint két évtized óta gyűjtöm, a jobbágyok kitörő örömmel fogadták az úrbéri viszonyok eltörlésének hírért. A jobbágyfelszabadítás kihirdetését és az azt követő áldomást így őrizte meg a néphagyomány: „1848. március 15-én még nem tudtak bizony semmit. Este bezörgtetett a hajdú az ablakon: Hónap zabot vetünk! Ki is mentek a határba, vagy kőd vót, csak délfele kezdett felszállni. Délbe kijött egy Jansen nevű hajdú, ekiáltotta magát: Emberek, tudják-e mi az újság? – Mi vóna? – kérdezte öregapám. Hát az, hogy megszűnt a robot! Na vót erre nagy öröm. Vót aki azon mód hagyott mindent és hazament. De vót ott egy Horváth János nevű, az azt mondta: A zab e' van vetve, leszántuk, mert megeszik a csókák. Tizenketten ottmarad tak, köztük öregapám is. Le is szántották szépen. Délután ismét kijött a hajdú avval, hogy a nagyszony (Batthyányné) áldomást ad nekünk a kastély udvarán. Dolog után be is tértek a kastélyba. Akkor má' vót, aki nagyba ivott. Öregapámnak vót egy kis csutorája, azt merfítete

* A XXVI. Országos Honismereti Akadémián, Karcagon, 1998. június 29-én elhangzott előadás. (Szerk.)

¹ Demeter Zsófia: A pákozdi győzelem. Székesfehérvár, 1998.

² Für Lajos: Jobbágyföld – parasztföld. Jobbágyfelszabadítás 1848–1896. Budapest, 1994.

³ A jobbágyfelszabadítás és hatása a paraszti kultúrára. Vezető az 1848/49-es forradalom és szabadságharc 150. évfordulója alkalmából rendezett időszaki kiállításához. Budapest–Szentendre, 1998.